

bewustzijnsindustrie : teloorgang van 's mensen vrijheid of is er wellicht nog hoop ?

j. servaes (red.), het web van de media-business, leuven, 1979, 256 blz., 390 bf., kritak

adriaan hendriks

Het is niet gemakkelijk in een paar regels een evaluatie neer te schrijven van een reader, waarin een aantal zeer uiteenlopende bijdragen voorkomen.

De titel is zeer breed en zo positief geformuleerd dat men de indruk krijgt dat de hele sector van de bewustzijnsindustrie wordt doorgelicht. Dat is niet het geval, zoals in de inleiding wordt erkend, hoewel de eerste bijdrage, nl. van samensteller Jan Servaes, eerder theoretisch is en als zodanig bedoeld voor het gehele domein der bewustzijnsindustrie. Ook deze van Cees Hamelink over de Trans-nationale Bewustzijnsindustrie heeft een algemeen karakter. De overige bijdragen zijn concreet gesitueerd op deelgebieden en bestrijken samen niet het gehele terrein. Volledigheid bereiken kan hier nauwelijks als ideaal gesteld worden, laat staan gerealiseerd. De ondernomen poging om een flink aantal domeinen toch concreet door te lichten verdient dan ook alle lof, hetgeen echter niet impliceert dat elke bijdrage ook dezelfde lauweren oogst.

Jan Servaes geeft onder de titel "Naar een bewustzijnsverruimende visie op de bewustzijnsvernuwende industrie" een theoretisch kader. Uitgaande van het in 1962 door Enzensberger ingevoerde begrip bewustzijnsindustrie (tegenover het in 1947 door Adorno en Horckheimer ingevoerde begrip cultuurindustrie) vindt hij gebrek aan definitie de omschrijving van Boone goed gepast: "De bewustzijnsindustrie is een recent, nog in volle evolutie verkerend en tot nog toe in zijn totaliteit en zijn betekenis nog niet of onvoldoende onderkend geheel van technische apparaten (media) of instanties, die immateriële bewustzijnsinhouden produceren en reproduceren" (blz. 16).

Servaes analyseert de huidige situatie met behulp van het marxistische denkpatroon waarbij de structuren gebaseerd zijn op de eigendom van de economische middelen en de producten, voorkomend uit een zo gestructureerde industrie, vorm krijgen in functie van

behoud en versterking van deze structuren.

Gezien de grote kapitaalbehoeften in deze sector heeft zich vooral sinds 1945 een grote concernvorming voorgedaan, zowel op het domein van de hardware (technisch elektronische apparatuur) als op dat van de software (zeer gesofistikeerde producten als b.v. films, TV-programma's e.d.). Cees Hamelink geeft in zijn bijdrage over de Transnationale Bewustzijnsindustrie de met voorbeelden op elk gebied gestaafde ontwikkelingsgang van deze industrieën, die alle nationaal begonnen zijn. Het door de oorlog geteisterde Europa had zo'n achterstand opgelopen tegenover Noord-Amerika, waar nationale industrieën konden bouwen op een continentale markt en daardoor onvergelijkbaar kapitaalkrachtiger geworden waren (denk ook aan de "brain drain" van de jaren 50) dat het deze ondernemingen niet moeilijk viel transnationaal op te treden, d.w.z. niet alleen hun afgewerkte producten te verkopen in Westeuropese landen en geleidelijk aan ook in de landen van de derde wereld, maar ook ter plaatse de bestaande en vooral door hen nieuw opgerichte bedrijven grotendeels in handen te krijgen en vanuit hun Amerikaanse zetel te redigeren. Alleen een gesloten systeem als dat van de communistische landen heeft zich daar enigszins aan kunnen onttrekken, maar met gevolgen in verschillende richtingen: enerzijds hebben zij in belangrijke mate media- (en andere) producten kunnen weren, die minder goed in hun kraam te pas komen; anderzijds hebben zij de stormachtige technische ontwikkeling niet bij kunnen benen, zodat wij b.v. dezer dagen vernemen dat de goede organisatie van de Olympische spelen te Moskou in 1980 in belangrijke mate afhankelijk zou zijn van door Amerika te leveren technische apparatuur.

Voor de landen uit de Derde Wereld is de toestand zonder meer bedroevend: zij zijn met handen en voeten afhankelijk van de meer ontwikkelde wereld. En gezien het Oostblok op dit terrein niet bij-

zonder veel te bieden heeft staan zij voor de keus (als ze die ten minste nog hebben): geen media of praktisch totale afhankelijkheid van Amerikaanse reuzen of hun Westeuropese satellieten. Nergens is het meer waar dan daar — en Cees Hamelink geeft daarvan enkele frappante voorbeelden — "The media are American".

Dichter bij huis — in Vlaanderen, waarop de andere bijdragen zijn afgestemd — zijn de voorbeelden legio: Karel Huybrechts in zijn bijdrage over het commerciële filmbedrijf in België toont aan dat zowel de produktie als de exploitatie strak georganiseerd in handen is van een beperkt aantal firma's en dat ondanks overheids subsidies een Belgische speelfilmproduktie niet van de grond komt; Wim Van der biesen toont in zijn "Dertig jaar Belgische Dagbladpers" aan dat opslorpingen van kleinere dagbladen in grotere ketens niet uit de lucht geweest zijn in deze periode van technologische ontwikkeling. Het meest markante voorbeeld in de perswereld van Vlaanderen, van het feit dat alleen zeer kapitaalkrachtige bedrijven de technologische vernieuwing bij kunnen houden, is wel het failliet van de Standaardgroep.

Van verschillende zijden en op diverse domeinen worden initiatieven genomen om deze concentratiebeweging tegen te gaan. In deze reader komen er enkele aan bod: Luk Boone bespreekt de overheidshulp aan de pers die gericht is op het behoud van de verscheidenheid in de opiniedagbladpers (1); de overheidssubsidie voor een Belgische speelfilmproduktie; ook de produktie en de distributie van de alternatieve film blijft ondanks beperkte subsidies praktisch in de marginaliteit (Harry Eysackers, blz. 153-168).

Bewust werd tot nu toe geen melding gemaakt, van radio en televisie omdat deze in de meeste Westeuropese landen op een of andere wijze sterk met de overheid gelieerd zijn en men derhalve zou kunnen verwachten dat de regels van de vrije markteconomie hier niet van toepassing zijn, zoals dat het geval is

voor alle media in de Oostbloklanden. Jan Servaes wijdt in zijn theoretische kaderschets hieraan een paragraaf waarin hij tot de conclusie komt dat onder de economische en politieke druk de BRT praktisch even marktgericht is als een privé-onderneming (blz. 25-26). William Van Laeken, zelf BRT-journalist, toont in zijn artikel "BRT-Informatie: een bewasemd venster op de wereld" aan dat in de beheersstructuur van de BRT sinds de wet van 1960 wel iets meer onafhankelijkheid gekomen is tegenover de regering, maar dat de officieel erkende politieke partijen daardoor een veel sterkere greep gekregen hebben. Pogingen van sommige onder hen, om als reactie op een meer maatschappijkritische berichtgeving sinds 1968 door middel van het invoeren van reclame enerzijds en zendgemachtigde verenigingen, rechtstreeks gebonden aan de politieke partijen, anderzijds, het monopolie van de BRT te doorbreken ten gunste van een meer vrije markt-gericht bestel, zijn voorlopig in de ijskast gezet, maar hebben toch als gevolg dat het verplichte objectiviteitsbeginsel in feite voorzichtigheid gebiedt en de apothekersweegschaal doet hanteren waar uiteenlopende opvattingen aan bod komen. Allerlei interne reglementen moeten er voor helpen zorgen dat de BRT als geheel naar buiten toe zo neutraal mogelijk overkomt, zodat persoonlijke verwerking van nieuws weinig kans krijgt. Men kan zulks betreuren, maar ik zie ook geen andere mogelijkheid, als men niet terecht wil komen in het stelsel van de bovengenoemde zendgemachtigde verenigingen met alle gevolgen vandien.

De conclusie van Jan Servaes, dat er binnen de bestaande maatschappelijke orde weinig speelruimte is voor alternatieven, geldt derhalve ook voor instellingen als de BRT. Hij geeft wel toe — samen met auteurs als J. Benjamin en J. Agnoli — "dat de politieke staat in het Westen steeds een randgebied openhoudt waarbinnen de consensus verbroken wordt en de oproep tot revolutie straffeloos verkondigd kan worden" (blz. 45). Alles wat op dit domein gebeurt wordt volgens hem voortdurend en scherp gecontroleerd, maar getolereerd zolang als het in het licht der openbaarheid gebeurt. Deze marge is echter, meent hij, niet alleen te klein om een beter communicatiemodel op te bouwen, maar werkt zelfs systeembevestigend. Alleen de "oncontroleerbaarheid van breuk en protest" (blz. 46)

kan voldoende ruimte scheppen voor alternatieven.

Dit is natuurlijk het punt waar de weg gesplitst wordt, niet meer op basis van wetenschappelijke argumenten, maar op basis van de eigen instelling: ofwel ziet men ruimte om binnen het bestaand model aan verbetering te werken ofwel kiest men voor de opbouw van een nieuwe maatschappelijke orde op de rokende puinhopen van de huidige. Jan Servaes zegt niet expliciet dat hij tot de laatste groep behoort, maar zijn relatief pessimisme ten aanzien van de mogelijkheden binnen de bestaande maatschappelijke orde laat weinig twijfel daaromtrent.

In alle bijdragen komen heel wat interessante punten aan bod die ons inzicht in de ingewikkelde samenhang kunnen verdiepen en terreinen worden aangestipt waarop verder onderzoek hoogst nuttig is. Waar Georges Adé ("De televisie in het huidige cultuurpatroon") heel het TV-gebeuren, zowel informatie als ontspanning, ziet als een ontwikkeling van vrijetijdsbesteding over gewenning naar verslaving in nietsdoende afhankelijkheid raakt hij een alarmerend aspect. Als hij echter meent dat de aanschaffing van het eenrichtingsverkeer in de visuele elektronische communicatie wellicht andere mogelijkheden kan openen (blz. 110), dan denk ik dat dit openbreken slechts bespeelbaar zal zijn voor de happy few, die niet aan verslaving toe zijn. Met Servaes meen ik dat in onderwijs en opvoeding de nodige persoonlijkheids- en maatschappelijke vorming moet worden geboden die verslaving ontwijikbaar maakt. Een stuk vorming kan eveneens worden aangebracht door een goede televisiekritiek, waarover Willy Courteaux in deze reader een aantal behartenswaardige opmerkingen maakt, zowel ten aanzien van de programma's als van het beleid. Het verslavingsverschijnsel t.a.v. TV doet zich m.n. evenzeer voor tegenover de film. Ivo Nelissen (Het socioculturele aspect van het fenomeen film) noemt het een vlucht van de moderne mens uit de stress en angst van het dagelijkse leven in de irreële realiteit, die hij alsmaar sensationeler wil zien voorgesteld. En zoals bij alle soorten verslaving: elke bevrediging schept nieuwe en grotere behoeften. Bijzonder goed vind ik dat Ivo Nelissen allerlei soorten filmindelingen (lager versus hoger niveau; filmgenres, enz.) ontmaskert als "ingeburgerde gecultiveerde vooroordelen, die blind maken voor de invloed van de consumptie

film" (blz. 175). Wat men er ook van zegt, films hebben als hoofddoel: beantwoorden aan hetgeen de kijkers ervan verwachten, om zo zichzelf rendabel te maken.

Ook in de niet-onverdienstelijke analyse van Eric Hulsens over Jeugdlektuur op kindermaat en van Karin Oosterlinck over Suske, Wiske en Studio Vandersteen wordt aangetoond dat jeugdlektuur en stripverhalen evenzeer passen in de consumptie-economie en dat de hoogste leidraad voor de producent is: wat verwachten de (massa's der) lezers?

Alle bijdragen tonen aan dat er van een bewustzijnsindustrie gesproken kan worden, waar niemand helemaal gelukkig mee is. Zij past in de hele maatschappelijke en economische orde waarin zij tot ontwikkeling kwam. De vrije speelruimte binnen het bestaande kader wordt door sommigen te klein geacht om voldoende serieuze verbeteringen te kunnen aanbrengen: zij kiezen resoluut voor een ingrijpende wijziging daarvan. Anderen beperken zich tot analyse of duiden elementen aan, waarmee wellicht aan een of ander punt binnen het systeem wat valt te verbeteren. Zij zijn er zich van bewust dat er buiten utopia geen betere concrete alternatieve modellen bestaan.

Het relatieve pessimisme, dat hier expliciet door Servaes wordt geformuleerd en dat a.h.w. impliciet wordt gesteund door vaststellingen van grote gebreken in de media-business in andere bijdragen, door het feit dat zij in deze bundel verschijnen, zou ik in de grotere context van de ontwikkeling der mensheid toch liever iets positiever willen zien: nooit of nergens ter wereld was de vrijheid van de mens groter, zijn toegang tot informatie ruimer, zijn mogelijkheden qua opvoeding en onderwijs beter, zijn economische toestand welvarender dan nu in de Westerse wereld met zijn zo versmade neo-kapitalistische economisch-maatschappelijke orde. Akkoord dat de situatie ook nu nog heel wat te wensen overlaat, dat er zware scheefgroeiing bestaat op economisch, sociaal en niet in het minst ook op mediagebied. Daarom is het nodig dat permanent wordt gestudeerd om beter inzicht te verwerven in het web van de media-business en is het verschijnen van deze reader "om de discussie omtrent dit fenomeen voor een breder publiek te voeren" (omslag) een gelukkig initiatief.